

A LÉTEZŐ FALUSI VILÁG A FOGALMAK ÉS FOLYAMATOK PROKRUSZTÉSZ-ÁGYÁBAN

BAJMÓCY PÉTER – BELUSZKY PÁL

THE VILLAGES OF HUNGARY IN TERMS OF CONCEPTS AND PROCESSES

Abstract

Working with the Society volume of the Hungarian National Atlas over the last number of years, we found several questions and problems connected to the typology and social-economic processes of Hungarian villages. We would like to give a short review of these problems in this paper. We dealt with the definition of the villages, and asked what a village is nowadays in Hungary. Are all the non-urban administrative units villages and are there any villages that from a geographical viewpoint are without local government? There are plenty of former villages which have lost administrative independence, but they look and work like a village. On the other hand, there are small settlements that have a local government, but with only a dozen people and without any other functions. Other questions connected with new processes of urbanization-suburbanization, social and economic changes, and changing local identity make it extremely hard to group the villages.

Keywords: village types, village definition, urbanization, local governments, villages without administrative function

Bevezetés

A közelmúltban megjelent Magyarország Nemzeti Atlasza Társadalom kötetének (KOCSS K. [főszerk.] 2021) elkészítése során a hazai falusi világ állapotának bemutatására vállalkoztunk (BELUSZKY P. et al. 2021). Lehetőségünk nyílt a hazai falvak számos társadalmi-gazdasági folyamatát bemutatni, illetve több aspektusból is kísérletet tettünk a falvak csoportosítására, tipizálására, jellegzetes, egymástól eltérő falusi utak ábrázolására. Azonban számos tényező nehezítette ezt a munkát, így e tanulmányban ezeket a nehezítő körülményeket vesszük sorra, hiszen számos olyan, a falvakkal kapcsolatos alapfogalom alakult át, kérdőjeleződött meg, vált rendkívül összetetté az elmúlt évtizedekben, amelyek a faluállomány számbavételét és jellemzését igencsak bonyolulttá (minden korábnál bonyolulttabbá) teszik.

Azok a tényezők, állapotok, folyamatok, amelyek a „létező falusi világ” számbavételét, térképekre rögzítését, „kategorizálását” az atlaszkészítés során nehezítették, esetenként vitathatóvá tették (vagy vitathatóvá kellett volna tenniük), két csoportba sorolhatók:

- a) Nem egy település esetében megkérdőjelezhetőnek bizonyult a faluállományhoz való tartozás kérdése.
- b) A közelmúltban s napjainkban számos olyan folyamat zajlott le, amelyek nem teszik egyértelművé a falvak kategorizálását-tipizálását.

A faluállományhoz tartozás kérdése: falu-e ez a falu?

A faluállományhoz való tartozás alapvető kérdése a település, illetve a falu definiálásában rejlik. Jó néhány kutató számos megközelítésben foglalkozott e kérdéssel, ám az, hogy a településhálózat mely elemeit tekinthetjük önálló településeknek, illetve ezen belül mit értünk falun, korántsem egyértelmű. A tanulmány első részében e lehetőségeket vesszük

sorra, majd két, egymástól csak kismértékben eltérő javaslatot adunk, és számos olyan esetet vetünk fel, ahol az adott objektum településként, illetve faluként való definiálása legalábbis megkérdőjelezhető.

A klasszikus településföldrajz/településmorfológia településen olyan helyet ért, ahol emberi közösség lakik (MENDÖL T. 1963). Vagyis a település térbelileg lehatárolt objektum, amely egy emberi közösség lakóhelye. Morfológiai szempontból megkülönböztettek zárt településmaggal rendelkező (vagyis csoportos) településeket, ilyenek a falvak és a városok, illetve szórt vagy szórványtelepüléseket, amelyek nem rendelkeznek zárt településmaggal. Egy harmadik csoportba az átmeneti települések (pl. hamlet, weiler) tartoztak, amelyeknek van ugyan zárt településmagjuk, de ez kicsi és általában nem rendelkeznek templommal és egyéb szolgáltatásokkal. E definíció egyértelműen meghatározza a települést, illetve azon belül a falu helyét is. E definíciók azonban Magyarország, illetve a Kárpát-medence településhálózatára csak korlátozott keretek között használhatók. Egyrészt, különösen Magyarország mai területét tekintve, alig vannak átmeneti és szórt települések, ilyen településekből álló térségek (Őrség, Vendvidék), így csábító a településeket azonosítani a csoportos településekkel. Másrészt viszont gyakran előfordul, hogy egyetlen település közigazgatási területén egyszerre van jelen csoportos (a falumag), szórt (tanya) és átmeneti (major) településforma is, így összefüggő csoportos, szórt vagy átmeneti települési térségek nem határolhatók le (BALOGH A. 2019).

Ezen ellentmondás feloldására két út adódott a településföldrajz számára. Az egyik az, hogy az egyes településalkotó elemeket külön-külön önálló településként értelmezzük, a másik, hogy az egy közigazgatási határon belüli különálló egységeket valamely szabályok alapján összevonjuk és ezen összevont egységeket tekintjük településeknek. Az összevonás módjára, mint látjuk majd, többféle lehetőség is létezik. Az első utat követte MENDÖL T., aki a szórvány jellegű elemeket önálló településeknek tekintette, így megkülönböztetett magányos és csoportos településeket. Az egyes szórt tanyák magányos, a falvak pedig csoportos települést alkotnak értelmezésében (MENDÖL T. 1963). A kettő között létezik egy átmeneti kategória is. A hazai településmorfológia körében e megközelítés a mai napig fellelhető, elfogadott (KOVÁCS Z. 2013).

A második megközelítésben a szórvány jellegű települések egyes elemei nem jelennek meg önálló egységként, sőt, gyakran még a nagyobb egységek is összevonásra kerülnek. Ide sorolhatók azok a megközelítések, amikor a közigazgatási egységeket tekintjük településeknek (3155 település Magyarországon), függetlenül attól, hogy a közigazgatási egység milyen települési struktúrával rendelkezik, azon belül milyen egységek léteznek. Településföldrajzi megközelítésben e „legnagyobbalább” csoportosítás meglehetősen vitatható, erre a tanulmányunk későbbi részében többször visszatérünk, ugyanakkor abban az esetben, ha nagyobb léptékű, illetve különösen, ha statisztikai adatokkal alátámasztott települési elemzések készülnek, mégis ez a megközelítés a leggyakoribb a hazai településföldrajzban. Ennek elsődleges oka az, hogy a statisztikai adatok zöme csak erre a szintre érhető el. A Nemzeti Atlaszban ugyanilyen oknál fogva mi is ezt a meghatározást alkalmaztuk (BELUSZKY P. et al. 2021).

Ehhez némileg hasonló a KSH összevonási rendszere, amely a településeket központi belterületre, egyéb belterületre és külterületi lakott helyekre bontja. Ebben az esetben a csoportos és átmeneti elemek önálló egységekként jelennek meg, a szórvány jellegű elemeket viszont összevonják, külön egységekként jelennek meg az egyes tanyás határrészek vagy a szőlőhegyek. E lehatárolás esetében a területi elv a döntő, ugyanakkor az eredeti definícióból a közösség mint meghatározó elem kerül ki.

Magunk a települések definiálásakor arra törekedtünk, hogy a definícióban a területi és a közösségi elem is megmaradjon. A településekkel foglalkozó tudományágak álta-

lánosan elfogadott meghatározása szerint a település egy embercsoportnak (többnyire társadalmi-gazdasági-rokoni-szomszédsági szálakkal egybeszőtt helyi társadalomnak), lakó- és munkahelyeiknek, a mindennapi élet során igénybe vett, az alapvető szükségleteket kielégítő intézményeknek (szolgáltatásoknak), s a mindezen funkcióknak műszaki keretet nyújtó létesítményeknek az összessége, egysége, amelyet a lakosság mindennapi mozgástere szervez egységgé, illetve határol el más településektől (BELUSZKY P. 2018). Ez a település-meghatározás MENDÖL T. definíciójának kiegészített változata. LACKÓ L. (1992) szerint pedig a település az emberi társadalom létformája, amelyben a természeti, társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok, valamint a műszaki-építészeti elemek kölcsönös egymásrahatása valósul meg. E meghatározásokban ugyan a létszámküszöb követelménye nem szerepel, viszont a „helyi társadalom”, az alapvető intézményrendszer stb. kívánalmának az alig 10 lakosú házcsoportok aligha felelnek meg. KOVÁCS Z. szerint „a település olyan, az ember által ideiglenesen vagy állandóan lakott hely, amely lakó- és gazdasági célú épületekből, valamint a hozzájuk tartozó egyéb építményekből (pl. utak, hidak, közterek) áll. A település kiszolgálja lakóinak fizikai és szellemi igényeit, lenyomata és hordozója a közösség múltjának és jelenének, tükrözi a társadalmi-gazdasági berendezkedésnek és a helyi társadalom kultúrájának.” (KOVÁCS Z. 2013, 115. o.) E definíciók a következő főbb kategóriákat foglalják magukba: területileg elhatárolt, közösség, lakóhely, munkahely, szolgáltatások és infrastruktúra, mindennapi mozgástér. Mindezek együttesen határozzák meg, hogy mit is tekinthetünk településföldrajzi értelemben településen, ezen elemek egyikének-másikának hiánya megkérdőjelezheti azt, hogy különálló településről beszéljünk.

Kétségtelen azonban, hogy ezek a geográfus gondolkodást tükröző definíciók további, nem feltétlenül a településföldrajz gondolatkörébe tartozó kritériumokkal is gazdagíthatók. Így méltányolandó szempont (követelmény) lehet például:

- A település képes-e a reprodukcióra, nemcsak demográfiai értelemben, hanem tevékenységeiben, funkcióiban, kötődéseiben?
- Rendelkezik-e legalább részleges önfenntartó képességgel (anyagiak terén is; persze kérdéses, hogy e kritériumot meg lehet-e követelni egy olyan „objektumtól” [településtől], amelyben egyetlen kereső foglalkozású lakos sem él). (Vannak ilyen községek Magyarországon!) De az is mérlegelést kíván, hogy egy nyugdíjjal, mint korábbi aktív tevékenységek járadékával rendelkező személy önfenntartónak számít-e?
- Kérdéses, hogy megkövetelhető-e, hogy a települések rendelkezzenek önálló, fixált, elhatárolható léttérrel. Ez a tradicionális (agrár-) falvak esetében a falvakhoz tartozó határ formájában ab ovo adott volt, ám kérdés, hogy egy agglomerálódott település esetében, amely érdemleges mezőgazdasági termelést nem folytat és kereső lakossága számos környező településen dolgozik, a „munkaerővonzó” terület tekinthető-e „léttérnek”?
- A „fix” léttérből következően a településeknek markáns „akciórádiusszal” kell rendelkezniük. Kérdés persze, hogy például egy kizárólag ingázók lakóhelyéül szolgáló objektumnak meg lehet-e határozni az akciórádiuszát, vagy egy nyugdíjasok által lakott házcsoport rendelkezik-e akciórádiusszal, annak tekinthető-e bizonyos szolgáltatások rendszeres felkeresése?
- Figyelembe kell-e vennünk a települési lét követelményrendszerének meghatározásakor egy-egy „objektum” lakóinak, illetve a „körülélőknek” a véleményét, vagyis azt, hogy elismerik-e lakóhelyüket önálló települési entitásként? (Emlékezzünk: a 18–19–20. század eleji tanyán (is) lakó „hazament” a mezővárosba, tehát azt ismerte el önálló települési egységként.) Ebből következően a település névvel rendelkezik.

E problémakörnél ismét utalni kell MENDÖL T. álláspontjára, aki némiképp formalista módon – ragaszkodva a település általa megfogalmazott definíciójához –, a munkahely-lakóhely térbeli egységére hivatkozva önálló településeknek tartotta a magános tanyákat vagy a szórványtelepüléseket (mint pl. a Vendvidék településeinek egyes lakóépületei) is. Mellesleg a tanyás településszerkezet kialakulásának kezdetén, majd még meglehetősen hosszú ideig ez a térbeli egybeesés nem is állt fenn, mert a tanyatulajdonosok lakóhelyétül nem is a tanyák szolgálták, hanem a mezővárosok belterületének lakóházai. Ám nyilvánvaló, hogy jelen célkitűzésünk – a vidéki települések állapotrajza, típusokba sorolása – teljesítése során az egyes tanyák egyenkénti figyelembevételére nincs is mód. (L. Rejtő Jenő: „Nem lehet minden pofon [tanya] mellé közlekedési rendőrt [kartográfust] állítani.”)

A következő lépésben két, kismértékben eltérő megközelítést, utat, lehetőséget mutatunk be. Az eltérés kérdése abban áll, hogy az előzőekben meghatározott településeken belül hol van a falu helye. A BELUSZKY P.-féle megközelítésben az így meghatározott települések közül mindazok, amelyek nem városok, falunak tekinthetők. (A város definiálására tanulmányunk során visszatérünk még, bár ennek definiálásában meglehetősen széles konszenzus van a hazai településföldrajz művelői között, s ezt a közös álláspontot mi is valljuk.) A BAJMÓCY P.-féle megközelítésben az előzőekben definiált települések közül szintén ki kell venni a városokat, a többi közül pedig azokat nevezhetjük falunak, amelyek rendelkeznek zárt településmaggal. Azon települések közé, amelyek nem városok és nincs zárt településmagjuk sem, a valódi szórványtelepülések tartoznak (vendvidéki szórványtelepülés, önállósult szőlőhegy, eszmei tanyaközség) és a kizárólag átmeneti formákból álló települések (majorokból létrehozott eszmei község, az Őrség szeres települései, csoportos tanyákból létrejött eszmei községek stb.). Ezek ebben az értelmezésben nem városias települések, de nem is falvak.

Tanulmányuk következő részében azokat az eseteket tekintjük át, ahol nem egyértelmű, hogy egy települési képződmény településnek (falunak) tekinthető-e, avagy nem. E vitatható esetekben az általunk meghatározott településdefiníció bizonyos elemei fennállnak, mások nem. A kérdés tehát az, hogy hol található a települések 'alsó határa', meddig tekinthetünk falunak egy falut, valamint, hogy vannak-e olyan közigazgatásilag nem önálló egységek, amelyek a definíciónk alapján joggal tekinthetők településnek, illetve hol a falu „felső határa”, azaz honnantól város az adott település?

1. Nem teljesen korrekt (vitatható) az a kényszerű megoldás, amely a faluállományt a községi jogállású településekkel azonosítja. Több szempontból sem. Először is vessünk egy pillantást az *1. táblázatra*, amely a községállomány nagyságrendi sorrendjének alsó régióiba tartozó települések lélekszámát tünteti fel.

Joggal feltételezhető, hogy a községi jogállással rendelkező Iborfia, Tornabarakony, Tornakápolna, Debréte, Felsőszenterzsébet és egy sor további, legfeljebb néhány tucatnyi lakost számláló község aligha felel meg a falvak (települések) általánosan elfogadott kritériumainak. Ezek ugyan létszámküszöbhez nem kötik a települések település voltát, de amelyek lényege, hogy a falu (a település) önálló társadalmi egység, a lakó- és munkahelyek térbeli koncentrációja, rendelkezik alapszintű intézményrendszerrel és szolgáltatásokkal (és falvakról lévén szó, nem rendelkeznek városi szerepkörű intézményekkel).

Visszatérve a „meddig település egy házcsoport” kérdésre: az *1. táblázatban* szereplő, vagy akár azoknál valamivel népesebb „telepek” többnyire egykor „szabályos”, vitathatatlanul településeknek minősülő falvak voltak, azonban kedvezőtlen demográfiai folyamataik és a menekülésszerű elvándorlás szélsőséges mértékben csökkentette lélekszámukat s zilálta szét az egykori helyi társadalmait. Tehát nem „másodlagos” települések, mint a meglévő falvak, mezővárosok által létrehozott tanyák, a határba telepített mezőgazdasági termelési központok (majorok, puszták) és az azokat szolgáló lakóépületek, üzemek,

1. táblázat – Table 1

A legkisebb községek néhány alapadata, 2021
Some base facts of the smallest villages of Hungary, 2021

Településnév	Megye	Népesség, 1949	Népesség, 2021	Lakások száma 2021	Alap- funkció (max. 18)
1. Debréte	Borsod-Abaúj- Zemplén	220	8	26	3
2. Tornakápolna	Borsod-Abaúj- Zemplén	133	14	34	3
3. Csertalakos	Zala	179	14	29	3
4. Iborfia	Zala	161	14	17	3
5. Felsőszenterzsébet	Zala	129	15	16	3
6. Tornabarakony	Borsod-Abaúj- Zemplén	269	18	44	3
7. Pusztaapáti	Zala	251	18	22	4
8. Kozmadombja	Zala	248	19	32	3
9. Baglad	Zala	260	21	41	5
10. Percse	Borsod-Abaúj- Zemplén	271	23	34	2
11. Alsószenterzsébet	Zala	257	24	38	2
12. Lendvajakabfa	Zala	272	24	45	3
13. Litka	Borsod-Abaúj- Zemplén	260	25	46	3
14. Keresztéte	Borsod-Abaúj- Zemplén	166	26	28	3
15. Csér	Győr-Moson- Sopron	185	26	22	2
16. Kára	Somogy	283	27	45	2
17. Nemesmedves	Vas	196	27	14	2
18. Lendvadedes	Zala	231	27	20	4
19. Teresztenye	Borsod-Abaúj- Zemplén	148	28	30	2
20. Libickozma	Somogy	1023	28	48	2
21. Gagypáti	Borsod-Abaúj- Zemplén	136	29	14	3
22. Kány	Borsod-Abaúj- Zemplén	297	30	49	2
23. Kisvásárhely	Zala	228	31	39	3
24. Zalaköveskút	Zala	134	33	26	2
25. Szijártóháza	Zala	176	33	30	3
26. Kispirit	Veszprém	284	36	61	3
27. Megyer	Veszprém	120	36	20	4
28. Ramocsa	Zala	150	36	20	3
29. Horváthertelend	Baranya	231	38	27	2
30. Bödeháza	Zala	374	38	57	3
31. Magyarföld	Zala	140	38	29	2

Forrás: A KSH adatbázisai alapján saját számítás
Source: Own calculation based on CSO's database

bányák munkáskolóniái, vasúti őrházak stb. A táblázatban szereplő, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csereháton elhelyezkedő – egykori!? – falvak „eredetileg”, a 20. század derekáig 150–300 lakosú apró agrárfalvak; a szerény mezőgazdasági adottságú, kis határú falvak többsége a 19. század második felében, többnyire az első hivatalos magyarországi népszámlálás időpontjában érték el népesedési csúcukat, s a második világháború utáni évekig csekély népességszám-ingadozás közepette „tengődtek”, szűkös életkörülményeket biztosítva lakóiknak. Még az 1960-as népszámlálás is csak mérsékelt népességfogyást regisztrált, ám a „szocializmus győzelme falun” – a kollektivizálás – s a borsodi iparvidék mohó munkaerőigénye megkondította felettük a lélekharangot (már ha maradt még lélekharangjuk). 1960 és 1980 között felére-harmadára zsugorodott népességszámuk, 1990-ig mérsékelt fogyás mutatkozott (aki akart-tudott, az már elköltözött; a lélekszám csökkenése elsősorban a természetes fogyás következménye volt ekkor), majd napjainkig stagnál – tovább morzsolódik a „telepekké” – „falumorzsalékokká” – váló falvak népessége (igaz, pl. az 1990-ben 54 lakosú Tornabarakony tíz körülire csökkenő népességszáma akár viharos ütemű népességfogyásnak is minősíthető). E lakóépület-csoportokat (Gagyapáti 14 lakóépülete közül hatban élnek, Tornakápolnán 7, Debrétén 9, Simán 11, Tornabarakonyban 12 lakott lakást irtak össze a népszámlálók 2011-ben) nem gazdasági funkcióik, keresők foglalkozási szerkezete, kiingázók aránya, alapellátottságuk kiépítettsége stb. minősíti, hanem épp kicsinységük következményei. Az e települések egyes mutatóit alakító csekély esetszámok igen gyorsan megváltoztathatják statisztikai mutatóikat, s igen nagy eltérések mutatkoznak egyes statisztikai mérőszámaikban az egyébként egymással hasonló településekben. Ahol néhány lakosnak van csupán kereső foglalkozása, ott akár egyetlen munkavállaló „státuszában” bekövetkező változás is gyökeresen átminősítheti (statisztikailag) a települést. Debrétén (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) például két foglalkoztatottat tartottak nyilván az utolsó népszámlálás idején, közülük egy fő más településen dolgozott (ingázó). Ha esetleg a másik munkavállaló is lakóhelyén kívül talál munkát, a keresők 100%-a ingázóvá válik s minősíti Debrétét lakófunkciójú faluvá. E törpefalvak statisztikai mutatói gyakran egymáséitól is gyökeresen eltérnek. Pl. a 60 évnél idősebbek aránya Tornabarakonyban 76,9, Debrétén 64,3, Becskeházán 50,0%, ami a vázolt településformáló folyamatok ismeretében nem meglepő, viszont Gagyapátiban csupán a lakosság 12,5%-a (!), Keresztétén 25,0%-a, Tornakápolnán 27,3%-a időskorú. Gagybátorban az egy főre jutó szja-alap mindössze 495 ezer, Perecsén 633 ezer Ft évente, addig Tornabarakonyban 2300 ezer (!), Debrétén – 2 kereső! – 2200 ezer, Keresztétén 1998 ezer Ft. Míg egyes törpefalvakban nem él diplomás lakos (Pamlény, Becskeháza), vagy csak mutatóban találtak a népszámlálók felsőfokú végzettségű lakost (Égerszög 2,3, Bódvarákó 1,5%), addig más falucskák diplomásainak aránya az elit kertvárosokéval vetekszik (Sima 44,4, Tornakápolna 37,5, Debréte 21,4, Keresztéte 21,1%); az utóbbiakban az „alternatív életmódra” vágó nyugdíjas diplomások beköltözése valószínűsíthető.

Ugyanakkor problematikus lenne e „kétes” minősítésű „lakott helyek” felső lélekszám-küszöbének meghatározása is. Vagyis e törpefalvak településként való el nem ismerése „tudományos megközelítésből” elfogadható, de a gyakorlatban nehezen keresztülvihető lenne. Falutípusként azonban elfogadható a törpefalvak kategóriája; magunk a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falvak „kézi” tipizálási kísérlete során „maradványfalvak” néven külön típusként kezeltük e „képződményeket” (BELUSZKY P. 1977).

2. A községi jogállással rendelkező törpe települések faluként (településként) való elismerésének-minősítésének kérdése további, „etikainak” nevezhető problémát is felvet. Ha ugyanis a néhány 10 lakosú, községi jogállású épületcsoportokat falunak minősítjük, felvetődik a kérdés: a községek-városok külterületén lévő, e települések belterületéhez szervesen (térbelileg, esetenként társadalmilag) nem kapcsolódó „lakott helyeket” miért nem

vesszük figyelembe a falvak vizsgálatakor. Ilyen, a statisztika nyelvén szólva „külsőterületi lakott helyekkel” vagy „egyéb belterületekkel” lépten-nyomon találkozunk hazánkban (is). Eredetük, funkciójuk, nagyságuk, ambícióik rendkívül vegyesek, ám többnyire nem tartoztak-tartoznak az eredeti elsődleges településállományhoz (noha a közigazgatási egyesítéseken átesett, városokhoz csatolt, de azokkal nem szervesült, beolvadt, összeépült egykori önálló közigazgatási egységek sem ritkák Magyarországon), másodlagos keletkezésűek. Lakosság-számuk az egy-két fő által lakott tanyáktól (amelyeket viszont magunk sem számítunk önálló településeknek) sokezres népességtömörülésekig terjed. A legnépesebbek és földrajzi-társadalmi szempontból leginkább településnek minősíthetők azok az egykori (közigazgatásilag is) önálló települések, amelyeket egy közigazgatási döntés más községekhez vagy még inkább városokhoz csatolt, de mindmáig megőrizték az önmagukban „megálló” települések több, vagy akár valamennyi attribútumát (a 2. táblázatban félkövérrel jelezzve).

2. táblázat – Table 2
A legnépesebb egyéb belterületek és külterületek Magyarországon, 2011
Most populous other inner areas and outskirts in Hungary, 2011

Település	Közigazgatási egység	Típus	Népesség, 2011
1. Debrecen	Józsa	EBT	10944
2. Győr	Ménfőcsanak	EBT	9530
3. Szigetszentmiklós	Alsóbucka	EBT	8950
4. Győr	Győrszentiván	EBT	8394
5. Nyíregyháza	Oros	EBT	7255
6. Esztergom	Kertváros	EBT	6256
7. Kecskemét	Hetényegyháza	EBT	5087
8. Miskolc	Miskolctapolca	EBT	4712
9. Nyíregyháza	Nyírszőlős	EBT	4494
10. Debrecen	Biczó István	KT	4434
11. Nyíregyháza	Sóstóhegy	EBT	4004
12. Miskolc	Szirma	EBT	3918
13. Százhalombatta	Dunafüred	EBT	3353
14. Debrecen	Bayk András-kert	KT	3272
15. Miskolc	Pereces	EBT	3111
16. Hajdúsámson	Sámsonikert	KT	3067
17. Veszprém	Gyulafirátót	EBT	2997
18. Kaposvár	Toponár	EBT	2948
19. Zalaegerszeg	Csácsbozsok	EBT	2827
20. Szigetszentmiklós	Lakihegy	EBT	2791
21. Ajka	Padragkút	EBT	2766
22. Veresegyház	Ligetek	EBT	2751
23. Százhalombatta	Óváros	EBT	2750
24. Kaposvár	Kaposfüred	EBT	2683
25. Kecskemét	Katonatelep	EBT	2544
26. Csemő	Külterület	KT	2458
27. Zalaegerszeg	Andráshida	EBT	2409
28. Komárom	Koppánymonostor	EBT	2314
29. Helvécia	Külterület	KT	2255
30. Domaszék	Domaszéki külterület	KT	2228

Forrás/Source: KSH Népszámlálás, 2011.

A község-összevonások, becsatolások hosszú idő óta a közigazgatás területi szervezésének kitüntetett feladatát-célkitűzését képezték. A község-egyesítések emlékét őrzik a gyakran előforduló többtagú helységnevek, mint például az Abaújsápból, Rásonyból és Szárazberencsből egyesített Rásonysáberencs (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), a Dávidházából, Kotormányból, Órbajánházából és Senyeházából „alkotott” Bajánsenye (Vas megye); ma már együtt sem érik el az ötszáz fős lakosságszámot, a Gyomából és Endrődből (egyébként két meglehetősen eltérő múltú, társadalmi helyzetű, vallású településből) „képzett” Gyomaendrőd és így tovább. 1910 és 2011 között mintegy 800 település vesztette el közigazgatási önállóságát összevonással vagy más településhez csatolással (BAJMÓCY P. – MAKRA ZS. – VASÁRUS G. 2014). Különösen mohónak bizonyultak a városok és az 1980–1990-es években várossá nyilvánítás előtt álló települések, mivel az akkor érvényes tanácstörvény 8 ezer főben határozta meg a várossá nyilvánítható települések minimális lélekszámát. Ezért tette magáévá például Szentgotthárd Ráabafüzesét, Rábatótfalut, Máriaújfalut s a (leendő) várostól mintegy 10 km-re az erdők sűrűjében megbúvó Farkasfát; Zirc Lókutat, Olaszfalut, Eplényt és Nagyesztergárt; Edelény Abodot, Ládbesenyőt, Balajtot, Damakot; Lenti a járása majd negyedét (Máhomfa, Bárszentmihály, Lentiszombathely Múmor, Lentikápolna) s így tovább. A városhoz csatolásokat esetenként a tényleges településformáló folyamatok is indokolták – elővárossá válás, összeépülés stb. –, máskor viszont az említett közigazgatási kényszerek vagy a városok mohó növekedési vágya (növekedés = fejlődés?!) motiválta a döntéshozókat. (Hogy mekkora szerepe volt a „kényszereknek”, jelzi, hogy a rendszerváltozás után nem egy „csatolt község” visszavette községi jogállását.) Mindenesetre tény, hogy a közigazgatási egységek (falvak, városok) száma jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben: 1910-ben 3466 önálló település létezett Magyarországon, ma 3155, úgy, hogy közben csaknem 500 új település jött létre összevonással vagy kiválással (BAJMÓCY P. – MAKRA ZS. – VASÁRUS G. 2014). Hogy aztán a közigazgatási aktusok után mennyire szervesültek ezek az egy akolba került (kényszerült) települések, az esetről esetre eltérő. Bizonyára azok között is, amelyek a rendszerváltozás után is együtt maradtak, akadnak olyanok, amelyek megtartották települési önállóságukat, s földrajzi-társadalmi szempontból nem képeznek egységes települést. Ezek között lehetnek azok a községek-városok, amelyek a közigazgatási egyesítés előtt meglehetősen eltérő jellegű helyi társadalmakkal rendelkeztek. A Komárom-Esztergom megyei Lábatlan város az eredetileg sváb lakosságú agrárfaluból a cementgyár, majd az eternitgyár és a vasbeton-művek munkaerő-igénye nyomán (segéd)munkás településsé vált. A Magyarországon különlegesnek számító, önálló kézműves-kisvállalkozó egzisztenciák „vezette” Piskéből hozták létre, de hogy „egységbe tart”-e, kétséges (noha összeépült). Hasonló a helyzet a mezővárosi múltú, református vallású Gyoma és a római katolikus, „falusiasabb” társadalmú Endrőd esetében. Mindenesetre jó néhány községi múltú, de „csatolásra” került település esetében valószínűsíthető az önálló települési lét megőrzése. A Debrecenhez 1981-ben csatolt, jelenleg is legalább 10 ezer (!) lakosú Józsa (2011: 10944 lakos) alapfokú intézményhálózzal is rendelkezik, feltehetően önálló településként is megállná a helyét; már ha az agglomerálódott településeket nem tekintjük eleve egyetlen településnek. S mondjuk az is kérdés, hogy a Kiskundorozsmán élők szegedinek érzik-e magukat.

Jóval nagyobb számban fordulnak elő a községek vagy városok határában (külterületén) olyan „lakott helyek”, amelyek ugyan történetük során nem tettek szert közigazgatási önállóságra, de legalább annyira „települések”, mint az említett, néhány tucat lakossal bíró, községi ranggal rendelkezők. Ilyenek pl. az őrségi szeres települések; e tájon több (olykor 10–12) laza lakóház-egység (szer) alkot egy-egy közigazgatási községet. Lélekszámuk néhány fő és 50–100 fő között változik; az intézmények – községháza, bolt, kocsmá,

templom, esetenként iskola – egy-egy központi szerben található (ezek neve többnyire Templomszer, Óriszentpéteren Városszer) (BELUSZKY P. 2011).

A szeres települési rendszer kialakulása az államalapítás korára tehető; az ide telepített órállók (határvédők) s családjuk egymástól távolabb, egy-egy irtványon vetették meg lábukat, innen kiindulva kezdték meghódítani az adományba kapott birtokukat. Az egyes családok irtványai többnyire nem érintkeztek egymással. Nem alakult ki elkülönült belterület, utcák kialakítására nem törekedtek. A telkek berendezkedésének semmiféle rendhez – „kimért” beltelek, szomszédok – nem kellett igazodnia. NEMESNÉPI ZAKÁL GY. (1818) az Őrség első leírója Szalafőről jegyezte fel: „... amely szerek egymástól távol esnek; mezők és rétek választják el azokat egymástól, sőt néha még az ugyanazon szeren levő házakat is...”.

Megjelenésükben hasonlóak Nyíregyháza és néhány, a város határából kivált község tanyabokrai (bokortanyái). Ma 59 tanyabokrot tartanak számon, bennük összesen bő 5 ezren élnek, a nagyobb bokrokban (Mandabokor, Vajdabokor) mintegy 200–300-an, a kisebbekben 10-en, 15-en. Kialakulásuk a „tanyaelv” szerint történt; a 18. században betelepített (szlovák) nagycsaládok azonban közösen jutottak egy-egy határrészhez, s így egy „bokorban” hozták létre kezdetben gazdasági udvarukat, majd építették fel tanyai lakásaikat. A bokortanyák korán, már a 19. század első felében állandóan lakottakká váltak, de kapcsolataik az anyatelepülésükkel továbbra is szorosak maradtak. Községesedési kísérletek csak a második világháború után, a tanyaközség-alakítási hullám idején jelentek meg, ekkor a városhatár távolabbi részén 16 bokorból létrehozták Nagycserkesz községet, néhány további bokorból, s egyéb külterületi lakott helyekből pedig a ma már városi jogállású Nyírteleket. A Kalocsa határából kivált szállásokból szervezett községek (Szakmár, Homokmég, Öregcsertő) településszerkezete is hasonló.

A 19–20. században aztán nagy számban keletkeztek a már meglévő települések határában kisebb-nagyobb, állandó lakossággal rendelkező épülecsoportok, elsősorban a gazdaság működtetése okán. Legnagyobb számmal a mezőgazdasági nagybirtokok üzemi központjai (majorok) telepedtek ki a birtokokra, s ide a birtok működtetésére gazdasági cselédeket telepítettek a birtokosok. E puszták merőben eltértek mind megjelenésükben, mind funkcióikban, lakóik társadalmi helyzetében a szokványos falvaktól.

A pusztá tulajdonosa (bérelője) által felfogadott gazdasági cselédek nem tulajdonoltak ingatlant – földet, lakóházat –; a major gazdasági épületei mellé, a tulajdonos által építtetett cselédlakásokban – tulajdonképp „szolgálati lakásokban” – éltek. A cselédházakban négy-hat lakás – egyetlen szoba és egy több családot szolgáló konyha – kapott helyet, kizárva a privát élet lehetőségét. (Illyés Gyula jellemzése szerint a cselédek háza „... egyáltalán nem díszes. A cselédek egy tető alatt, hosszú, földszintes házakban laktak, akár a külterki proletárok, lakásaikat csak vékony fal választja el egymástól. A hosszú tömeglakások beosztása olyan, hogy két-két szoba közé esik egy szabad tűzhelyű konyha” (ILLYÉS GY. 1936, 7. o.). A gazdasági cselédek tevékenységét, mindennapi életüket előljáróik – tisztartó, ispánok – irányították, állandó, érzékelhető alávetettségben éltek; a pusztákon helyi társadalom, társadalmi tagolódás nem alakulhatott ki, a szomszédos falvak lakóival alig-alig tartottak kapcsolatot. A puszták népe gyakorta változott, évről évre szerződtek egy-egy pusztára. A Dunántúl egyes tájain a két világháború között is tucatszám működtek a majorok-puszták; Illyés Gyula szerint „Magyarország művelhető területeinek csaknem felét a puszták cselédei művelik” (BAJMÓCY P. – BALOGH A. 2011). Községi önállóságra ritkán, az ún. „eszmei községek” keretein belül tettek szert; ezek az eszmei községek kizárólag majorokból szerveződtek, faluszerű központokkal nem rendelkeztek. Az ilyen sajátos községek közé tartozott pl. a kincstári majorokból álló Mezőhegyes – ma már város –, a bácskai Kisszállás, a Csongrád megyei Sövényháza, a tolnai Fürged, Tengelic stb.

A második világháború után a „tanyakérdést” megoldandó az Alföldön a szórványtanyák „egy pontba való” összevonásával, falusias belterületek kiépítésével több száz ún. tanyaközséget szándékozott létrehozni az államhatalom. (Megjegyzendő, hogy már a 19. század második felétől kezdtek kialakulni, részben spontán folyamat eredményeként, részben „felső” kezdeményezésre” – tanyai iskolák építése, közigazgatási kirendeltségek létesítése stb. – a tanyavilágban bizonyos tömörülések, településkezdemények, „tanyaközpontok”.) Ezek közül nem egy már a második világháború előtt községi jogállásra tett szert, mint pl. Borota, Csabacsúd, Csengőd, Gerendás, a „trianoni határok” által Szabadka hatalmas városhatárából Magyarországnak ítélt részein Csikéria (1922), Tompa (1922), Kelebia (1924), aztán Orgovány, Öttömös stb. A második világháború után a tervezett tanyaközségek egy része torzó maradt, az oda telepített intézmények, lakások községi önállóságra nem tettek szert, de ma is több-kevesebb lakossal rendelkező „lakott helyként” funkcionálnak-(vegetálnak). Ilyen település (?) például a Tiszafüredtől 17 km-re fekvő, a Hortobágy szélén szervezett Kócsújfalu (Pusztakócs), amelyet az 1949-ben kialakított Pusztakócsi Állami Gazdaság munkaerő-ellátása céljából létesítettek, s amely 1955-ben már kétezer lakost számlált – köztük az ötvenes évek elején idehurcolt „osztályidegen” elemeket. Iskolák létesültek, közigazgatási kirendeltséget letelepítettek ide, de valamilyen okból községi rangra nem tett szert, s az állami gazdaság megszüntetése megkondította a lélekharangot a település felett (a „telepen” van kápolna!). Ma száznál alig többen élnek Kócsújfaluban. Hosszan lehetne sorolni a hasonlóan félben maradt községeket vagy rövid ideig tartó községi állásukat elvesztő tanyaközpontokat; például Hajdúvid, Bokros, Bodoglár, Szikáncs, Kunbábony, Portelek, Kisizsák stb.

De nem csak a mezőgazdasági termelés hozott létre számos községi jogállással nem rendelkező településszerű lakóhelyet, hanem más gazdasági ágazatok is. Így az üdülési-idegenforgalmi funkció is; amellett, hogy jelentős számú, a 19. század végén, a 20. században keletkezett nyaralótelep, fürdőhely végül községi-városi jogálláshoz jutott (Balaton-part, Berekfürdő, Kulcs), ma is funkcionál számos markáns üdülési-idegenforgalmi szerepkörű helység más települések közigazgatási területén a „névadó” településtől térben és szerepkörét tekintve elkülönülten, s közigazgatási „elismertség” nélkül. Különösen a Mátrában található jó néhány klimatikus üdülőtelep, mint Mátraszentlászló, Mátraszentistván, Mátraalmás, Mátrafüred, Mátraháza, Parádfürdő, Kékestető; a Visegrádi-hegységben Dobogókő; Dunapataj határában a Szelidi-tó melletti, az anyatelepüléstől 5 km-re fekvő, attól függetlenül kialakult üdülőtelep, Szelid. (Hogy ez milyen galibát okozhat a – mechanikus – településtípusálás során, arra alább visszatérünk.)

Külterületen létesült ipari üzemek, bányáknak mellett ugyancsak keletkezettek azokat munkaerővel kiszolgáló telepek. Tulajdonképpen ilyen kolóniákból állt össze mára Tatabánya, a közelmúltban községi rangot elnyert Tokodaltáró, Ormosbánya. Mások viszont megmaradtak „külterületi lakott helynek”, mint pl. Mizserfabányatelep, Salgótarján mellett Amáliaakna és Rauakna, Rónafalva, a dorogi iparvidéken Ebszönybánya, a tiszalöki vízierőmű melletti Erőmű-lakótelep és így tovább.

Vagyis a napjainkban számontartott 3155 közigazgatásilag elismert (s így a vizsgálatokban szereplő) helység mellett nagyszámú, valószínűleg sok száz olyan, külterületen lévő „telep” létezik, amelyek „felveszik a versenyt” a községi sarrszival rendelkező törpefalvakkal. 100 főnél népesebb egyéb belterület mintegy 500, külterületi lakott hely pedig mintegy 700 létezik Magyarországon, ezek közül ugyan számos nem felel meg az általunk meghatározott települési kritériumoknak (pl. tanyás területek, városrészek, városszéli utcák stb.), de sok száz igen, vagy legalább annyira, mint a néhány tucat lakost számláló törpefalvak.

3. Nem csak a faluállományhoz való tartozás bizonytalanságai (település – nem település) okoznak gondot, eredményezhetnek hamis képet a faluállomány vizsgálata során.

A fent írtakból egyértelműen kitetszik, hogy egy-egy községhatáron belül esetenként több, a település kritériumainak esetleg megfelelő „objektum” is található (község ≠ település [falu]). Ez a tény egyrészt azt eredményezi, hogy a településállományra vonatkozó statisztikai adatok (községi szintű adatok) alapján készült vizsgálatok, térképek nem az állomány valós képét tükrözik, másrészt az egy település (község) határon belül található, különböző jellegű települések összegzett adatait figyelembe véve hamis kép alakulhat ki egyes településekről. Jó példa erre az egyik, a falvak funkcióit meghatározó vizsgálatunk Dunapatajról adott „értékelése”. Ennek a kb. 3 ezer lakosú alföldi óriásfalunak – 1877-ig mezőváros – a határában található egy kb. 5 km hosszúságú, 150–200 m szélességű egykori Duna-ág, morotva-tó, a Szelidi-tó. A gyógyhatásúnak mondott víz mellett, Patajtól 5–6 km-re több száz hétvégi házat, magánüdülőt magában foglaló üdülőtelep alakult ki, stranddal, „strandi intézményekkel” (vendéglő, büfé, ajándékbolt, horgásztégek stb.), s ennek adatai alapján az említett módszer a kettős települést, Dunapataj üdülőtelepülésnek minősítette, jóllehet a két településnek (?) alig van egymással kapcsolata, a nyaralótulajdonosok többsége nem is dunapataji. Hasonlóan járt el ez a tipizálási kísérlet Békésszentandrás esetében, ahol mintegy 500 hétvégi házból álló telep jött létre a Hármaskörös mentén, vagy Kunfehértó (itt is egy nagyobbacska „tó” mellé települt üdülőhely okán), vagy Fadd esetében.

4. Visszatérve a falu (település) mivoltukban kétségbe vont „helyek” kérdéséhez: ha Debréte, Perecse, Pamlény, Keresztéte stb. nem település, nem falu, akkor minek minősülnek? S hol kerül számbavételre az ezekben élők tevékenysége, demográfiai jellemzőik stb., ha mint nem-falvak, „nem kerülnek rá a térképre”? Nyilvánvalóan felmerül annak a lehetősége, hogy aprófalvas területeken egy-egy falukörzet (közös önkormányzati hivatallal rendelkező települések) adatait összegezve, egy egységként kezeljük. Tehát pl. Zala megye 245 települése (pontosabban községe és városa) helyett 49 közös, és egy (!) önálló polgármesteri hivatallal számolnánk. Nézzük meg, meditációnkat támogatva, hogy „fest” ma egy jellegzetes körjegyzőség Zala megyében, a csesztregi.

A csesztregi közös önkormányzat Zala megye Lenti járásában, a Kerka-vidék alacsony dombsági táján található. A vidéket eredetileg összefüggő, sűrű bükkerdők borították, a magyar népmesék „fekete erdejei”. Az ide telepedők nehéz munkával alakították ki a kisebb-nagyobb, gyenge talajadottságú irtványokat, „életkamrákat”; ezekben eleve csekély népességű falvak keletkeztek. Még ezek a kis népességű falvak sem alkottak történelmi okok miatt egybefüggő településtesteket, hanem kisebb-nagyobb, szétszórt házcsoportokból álltak (szeres vagy szeges település). A forgalmi árnyékban fekvő, az autarkiahoz közel álló terület településszerkezetét a következő évszázadok sem módosították számottevően, legfeljebb a közigazgatási beavatkozások (község-összevonások) csökkentették – statisztikailag – a községek számát. Így állt elő a mai helyzet, amikor a Csesztreg környezetében, a Lenti és a Letenyei járásban a települések átlagos lélekszáma 435 fő, de 77,8%-uk 100 főnél kisebb. A 95 községből 11-ben működik jegyzőség. Nyilvánvaló, hogy ilyen településnagyságok mellett a legszerűbb igényű „intézmények” (kocsma, szatócüzlet, napi buszjárat stb.) sem maradhatnak fenn a legtöbb településben. Rontja a helyzetüket, hogy a szomszédos települések hasonló méretűek és „felszereltségűek”. A „központi községek” (önkormányzati hivatalok székhelyei) és az egyes aprófalvak közé hasonlóan kis népességű községek ékelődnek. Például Magyarföld lakói (35 fő) a Vas megyéhez tartozó Kerkáskápolnán, a 36 lakosú (immár Zala megyei) Ramocsán, a két faluból összevont Kerkafalván (itt már majdnem százan élnek napjainkban) és Kerkakutas mellett (103 fő és 1 vegyesbolt!) elhaladva a ma már Csesztreghez csatolt egykori Kerkaújfalun keresztül juthatnak el a mintegy 800 lakosú Csesztregre, a közös önkormányzat székhelyére és kereshetik fel pl. a nemzeti dohányboltot egy pakli pipadohányért, vagy adhatnak

fel elsőbbséggel egy levelet a postahivatalban. De a közös önkormányzatok székhelyei maguk sem túl népes települések: Bajánsenyén 569-en, Bánokszentgyörgyön 611-en, Csömödéren 622-en, Zalabaksán 651-en élnek (2017-es adatok), s „körzeteik” összességében sem túl népesek (Zalabaksa 1562, Csesztreg 1593, Rédecis – 12 községben! – 1591, Semjénháza 1605, Csömödér 1631 fő). (Itt felrémlik az idősebbekben a ’60–70-es évek urbanistáinak bűvös száma, a 3000. Úgy vélték, csak az ekkora vagy ennél nagyobb települések életképesek, s láthatók el megfelelő közművekkel és intézményekkel, tehát ily méretű településekbe kell összeterejni a falvak népét.) Így érthető, hogy egynémely közös önkormányzat területén egyáltalán nem működik pl. gyógyszertár, körzeti gyermekorvos, sőt általános iskola sem. E települési körzetben működik a csesztregi közös önkormányzat. Még a két világháború között is tisztes számú (5500 fő) lakos élt a mai területén, s a legkisebb községben (Ramocsa) is másfélszázan laktak. Igaz, intézményellátottságuk sokkal kiépítettebb nem volt, de elemi iskola működött öt községben, plébánia, illetve lelkészi hivatal Szentgyörgyvölgyön, ahol csendőrőrs is vigyázta a rendet. Azután a „szocialista” korszakban menekülésszerű elvándorlás zajlott; 1990-re megfeleződött a népesség, mára pedig mintegy 1600-ra csökkent a lakosság száma (3. táblázat), s a szerény alapfokú intézményhálózat is felszámolódott, csupán Csesztreg elégíti ki valamelyest az alapfokú szükségleteket, s Szentgyörgyvölgy rendelkezik néhány intézménnyel. Így a közös önkormányzat székhelyétől legmesszebb fekvő község, Magyarföld lakóinak (2021-ben mind a 38-nak) 14 km-t kell leküzdenie egy üveg üdítőitalért, kevés parizerért, aszpirinért. Így tehát kérdésünkre, hogy alkalmanként egy-egy ellátási-igazgatási

3. táblázat – Table 3

A csesztregi közös önkormányzat községeinek lélekszám-alakulása és intézményellátottsága

Population change and institution supply of the villages of joint council of Csesztreg

Községek	Lélekszáma					Intézmények léte								
	1900	1930	1990	2001	2021	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. CSESZTREG	1227	1390	1023	893	804	6	3	1	–	1	1	–	1	1
2. Alsószenterzsébet	230	329	123	89	24	1	1	–	–	–	–	–	–	–
3. Felsőszenterzsébet	93	168	17	19	15	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4. Kerkafalva	694	691	172	139	99	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Kerkakutas	501	681	224	161	103	1	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Magyarföld	121	160	54	45	38	1	–	–	–	–	–	–	–	–
7. Márokföld	173	230	88	56	45	1	–	–	1	–	–	–	–	–
8. Nemesnép	158	499	177	146	109	–	–	–	–	–	–	–	–	–
9. Ramocsa	131	152	43	39	36	–	–	–	–	–	–	–	–	–
10. Szentgyörgyvölgy	1046	1193	567	500	357	3	1	1	–	–	1	–	–	–
Összesen	4384	5493	2488	2127	1630	14	5	2	1	1	1	–	1	1

1 = kiskereskedelmi üzlet; 2 = ebből élelmiszer-vegyesbolt; 3 = nemzeti dohánybolt;

4 = iparcikkbolt; 5 = gyógyszertár; 6 = házi orvos; 7 = házi gyermekorvos;

8 = általános iskola; 9 = postahivatal

1 = retail shop; 2 = of which grocery; 3 = national tobacconist; 4 = craft shop; 5 = pharmacy;

6 = general practitioner; 7 = general paediatrician; 8 = primary school; 9 = post office

Forrás: A KSH adatai alapján saját számítás

Source: Own calculation based on CSO's database

körzetet alkotó „települések” – esetenként néhány lakóház – kezelhetők lennének-e egy településként, meggondolandó. Erre még a „település” tudományos definíciója – napi mozgástér! – is lehetőséget adna.

5. Még két megjegyzés a faluállományhoz való tartozás kérdéséhez. A korábbiakban meglehetősen részletesen taglaltuk, hogy milyen problémák merülhetnek fel a településállomány „alsó” határával kapcsolatban, abban a kérdésben, hogy egy-egy „lakott hely” lélekszáma meddig csökkenhet úgy, hogy település volta nem kérdőjeleződik meg. Láttuk, hogy a községek és falvak közé nem lehet minden esetben egyenlőséget tenni, a lakosság szám csökkenése egy határon túl kétségbe vonja a „hely” – a község – település voltát. De a „határ” „felfelé” sem teljesen egyértelmű, a városi rang elnyerése nem eredményezi automatikusan egy helység faluállományból való kilépését, átminősülését várossá. Az elmúlt évtizedek tömeges várossá nyilvánítási folyamata egy sor olyan városi rangú települést eredményezett, amelyek város volta funkcióikat tekintve egyáltalán nem egyértelmű. Sokan csodálkoznának, ha az ipar által magára hagyottan vegetáló Borsodnádason, Lőrinciben vagy Rudabányán, az ezer fős (?) lakosság szám megtartásán fáradozó, egyébként bukolikus Pálházán vagy Óriszentpéteren, a falusias miliőjű Ajakon, Kondoroson (akár egy csárdai ebéd hatása alatt is), a kevéske lakosú Igalon, a gondok övezte Szendrőn járva megtudná, hogy városi földet tapos. De még a prosperáló vagy éppen bájos, városi ranggal bíró településekből – mint például a régi dicsősége kései visszfényében fürdő Visegrádból, az elit fürdőhelyből, Balatonföldvárból, a kies Badacsonytomajból, Velencéből (a „miénkből”), a gyógyulást keresők „mekkáiból”, Bükből, Zalakarosból, a termékéről világhíres Herendről is hiányoznak azok az intézmények (kórházak, közép- és főiskolák, színházak, tudományos kutatóhelyek, magas hierarchikus közintézmények stb.), amelyek egy települést várossá emelnek.

A településföldrajzban legáltalánosabban elfogadott nézet szerint a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és választéka koncentráldik. Olyan település, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő intézmények, tevékenységek tömörülnek. Településhálózati szerepénél fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a találkozások kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, és gyakorta döntési, hatalmi központ. A várost Kovács Z. a következőképpen határozta meg: „A városok a településhálózat nagyobb népességű, központi funkciókkal rendelkező, kiemelt közigazgatási jogállású tagjai. Saját népességükön kívül vonzáskörzetük lakóit is ellátják szolgáltatásokkal. A faluval ellentétben a város keresőinek többsége a szekunder és terciér szektorokban dolgozik. A város külső megjelenésére általában a zárt, emeletes beépítés a jellemző...” (Kovács Z. 2013 142 p.)

S ezek a „címzetes városok” korántsem számítanak kuriózumoknak Magyarországon (Csapó T. – Kocsis Zs. 1997; Dövényi Z. 2009; Hajnal K. et al. 2010; Karsai V. – Trócsányi A. 2019; Kocsis Zs. 2008; Pírasi G. et al. 2008, Pírasi G. 2009a, b; Tóth J. 2008). Mivel a második világháború utáni, alig 50 elemű városi jogú településállomány napjainkra meghétszereződött, s ma már 348 várost számolunk, valószínűsíthető, hogy nagy számban nyertek városi címet a falvak világából még ki nem lépett települések is. Számuk csak becsülhető, hiszen egyes települések város voltának megítélése nem egyértelmű. A „valódi”, funkcionális értelemben vett városok számáról az ún. településhierarchia-vizsgálatok nyújtanak többé-kevésbé pontos támpontot. Magunk az Magyarország Nemzeti Atlasza tervezésekor-szerkesztésekor elvégeztük ezt a vizsgálatot.

A városoknak a településhálózatban betöltött szerepére legközvetlenebbül a (város) hierarchiában elfoglalt pozíciójuk utal. A települések (a városok) között kimutatható hie-

rarchikus tagolódás, a városok hierarchikus szintje a városi alapfunkciók mennyiségétől és minőségi kombinációjától függ. A városi alapfunkciók közé a tágabban értelmezett szolgáltatási ágak nem mindennapi igényeket kielégítő intézményei, illetve tevékenysége sorolódik. Mi a számbavétel során az ún. „feltárazó módszert” alkalmaztuk, 174 mutató meglétét vagy hiányát regisztráltuk városonként. Ezen mutatókat előfordulásuk gyakorisága alapján öt hierarchikus szintbe soroltuk; az egyes városok abba a legmagasabb szintbe kerültek besorolásra, amelyben még a mutatók többségével rendelkeztek.

E vizsgálat számunkra most figyelemre érdemes eredményei a következők (megjegyezve, hogy természetesen a falvak-városok közötti határvonal nem éles, átmeneti zóna húzódik a két fő településtípus között): a 348 városi jogú település bő fele, 185 település maradt fenn a rostán, bizonyult városnak. A könnyűnek találtatott mintegy 160 település egy része rendelkezik néhány városi intézménnyel, vagy megjelenésük, településképük nem hasonlít a tradicionális faluképhez, de „komplett” városnak nem minősíthetők. E „városcsírák” száma félszáz körül van; e kategóriába került például a némi városi múlttal rendelkező Putnok, Sellye, Pétervárasra, Biharkeresztes, néhány újkeletű járási székhely, mint Gönc, Bóly, Bélapátfalva, a budapesti agglomeráció népes települései, mint Fót, Ócsa, Gyál, Zsámbék, Pomáz, Budakalász, Törökbálint, üdülő és gyógyhelyek, mint Bük, Velence, Óriszentpéter, népes egykori alföldi mezővárosok, mint Hajdúdorog, Jászárokszállás, Füzesgyarmat, Szabadszállás, ipari vagy volt ipari települések, mint Lőrinci, Nyergesújfalu, Polgárdi. A mégoly csekély számú városi funkcióval sem rendelkező címzetes városok (113) hasonló szereplőkkel jelentkeznek, közöttük is találunk tisztességes kisvárosi múltú településeket (Abaújszántó, Simontornya), fölös számmal üdülőhelyeket, turista-célpontokat (Zamárdi, Balatonkenese, Badacsonytomaj, Zalakaros, Visegrád, Fertőszentmiklós), agglomerációs településeket (Felső- és Alsószolca, Üllő, Süllyás, Szigethalom, Kozármisleny), egy sor egykori kismezővárost (Nádudvar, Jászfényszaru, Kenderes, Medgyesegyháza, Nyírmada) és így tovább. Vagyis több mint másfélszáz település, közöttük 10–15–20 ezer lakosúak (pl. Gyál 23,5, Fót 19,5, Szigethalom 17,5, Pomáz 17 ezer lakos stb.) hovatarozása (falu vagy város) vitatható, pontosabban a közigazgatási rang nem felel meg településhálózati szerepkörüknek. Mi magunk az Atlaszban a falvak között szerepeltetjük ezeket a településeket, jelezve városi jogállásukat. (Megjegyzendő, hogy falutipizálási módszerünk – l. alább – nem alakította ki a „városi jogú falvak” típusát, s ezt úgy értékelhetjük, hogy városi rangjuk nem jellegadó.) S még egy gyakorlati – „térképesztétikai” vagy térképolvasási – probléma: ha valamennyi városi rangú települést kiemeltünk volna a faluállományból, akkor a „vidéki településeket” vagy térségeket bemutató térképeken hatalmas üres foltok alakulnának ki; az ország egyes régióinak területének nagy hányadát ugyanis „városok” foglalják el (Békés vagy Jász-Nagykun-Szolnok megye). Így az Alföldről a „vidék” szinte teljesen eltűnne.

6. Még egy településformáló folyamat, illetve annak eredménye okozhat nehezen elfogadható eredményeket a városok-falvak megkülönböztetése során, nevezetesen az agglomerálódás, illetve a kialakult agglomerációk megítélése az egyes közigazgatási egységek hovatarozása (város vagy falu) szempontjából (a város-falu dichotómia operáció analízise – írhatnánk tudományosan). Már maga az is kérdés, hogy az agglomerációkhoz tartozó, közigazgatásilag különálló községek, városok egyáltalán önálló települések-e, vagy egy-egy agglomeráció egyetlen település-e településföldrajzi szempontból. Valószínűleg nem. Ugyanis az agglomerációk területén, különösen azok belső, egymással és az agglomeráció központjával (központjaival) számos kapcsolatfajta révén szorosan egybefonódó településszövetében a közigazgatási határok strukturáló szerepe csökken, ténylegesen nem tagolják az egységes településtestet. Így például a budapesti agglomeráció ezen településszövetében a városi és községi jogállás megkülönböztetésével „rendet rakni” nem

lehet. Ahogy PERGER É. (2007) írja, „Az agglomeráció szerves összefonódását tükröznie kellene a közigazgatási megoldásoknak is”, mivel az agglomerációs igazgatás kérdése megoldatlan Magyarországon, a „közigazgatók” az agglomerációk sajátos helyzetét a tömeges városná nyilvánításokkal kívánták a közelmúltban megoldani. Ha a városi címmel igen, de funkciókkal nem rendelkező település(részek) város voltát nem fogadjuk el, ezek automatikusan falunak (vidéki településeknek) minősülnek. Így viszont előáll az az ugyancsak vitatható helyzet, hogy tíz-húszeszes agglomeráció-részek kerülnek „faluként” a térképre. Ezek falu volta viszont éppúgy megkérdőjelezhető, mint városi mivoltuk. (Ez azonban már túlmutat a mi térképszerkesztési dilemmáinkon, ez a település- és igazgatótudomány megoldandó feladata.)

A falvak kategorizálását-tipizálását nehezítő folyamatok

Azokat a tényezőket (állapotokat, folyamatokat), amelyek a „létező falusi világ” számbevételét (végső soron a falvak típusba sorolását) nehezítették munkánk során, vagy alkalmanként az általunk nyert eredményeket vitathatóvá tették, mint említettük, két csoportba sorolhatjuk. A fentebb tárgyalt, a faluállományhoz való tartozás kérdését áttekintő problémák (bizonytalanságok) mellett figyelembe kell vennünk azokat a folyamatokat is, amelyek ugyancsak nehézséget okoztak, vitatható vagy nem egyértelmű megoldásokra vezettek a faluállomány-kategorizálás során. Természetesen nem elhanyagolható tény a települések (a falvak!) rendkívül összetett volta, a műszaki, gazdasági, társadalmi összetevőik „mixének” végtelenül sokféle lehetséges kombinációja.

Eltérő (település)történeti múltjuk máig kimutatható hatásai: eltérő tradícióik, helyi társadalmuk eltérő jellemzői (nyilvánvaló, hogy egy, az ipari termeléssel felhagyó bányász-község, egy tanyaközség, egy napszámos falu és egy bortermelő falu szembeötlően különbözik egymástól, még ha a jelen állapotukat tükröző adataik hasonlóak is).

Az *eltérő természeti környezet* más-más vonásokat kölcsönöz a táj településeinek. Az Őrség szerves, a Göcsej szeges településszerkezetének kialakulásában szerepet játszott természeti környezetük; a Dunakanyar községei – Verőce, Nagymaros, Zebegegy, Visegrád stb. – már a második világháború előtt is rekreációs funkciókat láttak el; a Hegyalja bortermelésre kiválóan alkalmas tája markáns jellemvonásokkal rendelkező „borközségeket” formált; az egykor erdőborította tájak irtványfalvai is különböznek a nyílt alföldi tájak terjengős, nagy határú falvaitól, nem is beszélve az ásványkincseket kiaknázó települések (bányászközségek) környezetükből „kirívó” voltáról. S mindezen eltéréseket aligha lehet „számszerűsíteni”.

Markáns kihatásai vannak a különböző *településméreteknek*. A lakosságszám per se könnyen beépíthető a településtipizálás „mutatói” közé (korábban általános is volt a településméret alapján történő településosztályozás). A lélekszámuk messzemenő következményekkel jár a falvakra nézve, ezt nem is kell részleteznünk. Nem véletlen, hogy az apró- és kisfalvak helyzete napjainkban a figyelem központjába került; a „kisfalvas szindróma” külön falutípust alakított ki: a szolgáltatásokkal el nem látott (nem ellátható), kellő munkaalkalmakat nem biztosító, hátrányos helyzetű, fogyó népességű aprófalvak típusát (BAJMÓCY P. et al. 2006; BALOGH A. 2014; BELUSZKY P. – SIKOS T. T. 1982; BELUSZKY P. – SIKOS T. T. 2007; BELUSZKY P. et al. 2021). A lélekszám messzemenően befolyásolja a települések helyi társadalmának szerkezetét, jellegzetességeit.

Jó néhány aspektusból különbözik egymástól a *falvak társadalmának szerkezete*, alkotóelemei, ismertetőjegyei, például a lakosság tulajdonhoz való múltbeli és jelenlegi viszonya (módos birtokosparaszti, törpebirtokos-, zsellér-napszámos-, gazdasági cselédfalvak).

Hogy ez a „viszony” milyen eltérő pályára vezényli a falvakat, arra elég egy pillantást vetni Szabolcs megye jórészt napszámosok-törpebirtokosok-gazdasági cselédek lakta és Szatmár birtokosparaszti falvaira. A következmények máig hatnak.

A falvak lakóinak *gazdasági tevékenysége* alapján megkülönböztethetjük az agrárfalvakat, üdülőhelyeket, bányász- és ipari községeket, vasutas községeket stb. De például még a bányász- vagy iparosfalvak is sokfélék; már a gyáriparosítás előtt ipari tevékenységet (is) folytató, kisiparos-kisvállalkozó községek, mint pl. az Esztergom megyei Piszke – ma Lábatlan által bekebelezve –, ahol a helyben fejtett „piszkei márványt” feldolgozó jó néhány kőfaragó dolgozott, messze vidékeket ellátva sírkövekkel, út menti kőkeresztekkel, kapubéletekkel, középületek kódízeivel; mellettük nagyszámú kis- és középvállalkozó kőműves tevékenykedett. Aztán a Hegyalja, meg néhány további hegyvidékünk montán gazdálkodást – kőfejtés, mészegetés, erdőkielés, szénégetés, üvegguták stb. – folytató irtványfalvai, a vándoriparos községek, a kincstári bányászfalvak, a Szepesség vasműves települései, majd a polgári korszak évtizedeinek „gyáros” falvai, az alföldi kubikosfalvak, a bányászkolóniák a tradicionális falvaktól merőben eltérő világai, majd a szocialistának nevezett korszak produktumai, büszkeségei, az ipari- és bányászfalvak, mint pl. Borsodnádasd, Pilisszentiván, Nyergesújfalú, Tokodaltáró, Annavölgy, Sajóbáony, Almásfüzitő és így tovább. Ma már ide sorolhatók napjaink új ipari falvai, mint Mosonszolnok, Sopronkövesd, Lövé, Lukácsháza, Kékkút is. Mind-mind eltérő településképpű, társadalmú, értékrendű, mentalitású stb. települések.

Hasonló a helyzet az „agrárfalvak” esetében is; a szőlőtermelő Erdőbénye – vagy Mád, Tállya, Tolcsa stb. – össze nem hasonlítható például a Hortobágy-széli Nagyivánnal vagy Görbeházával, ezek a Kalocsa környéki kertész-paprikatermelő falvakkal és így tovább.

Ugyanez mondható el az üdülőfalvaknak minősíthető településekről, telepekről. Mások a Balaton-part fürdőhelyei, de még a balatoni üdülőhelyek között is markáns különbségek mutatkoznak, ha az északi part egykor kisnemesi, protestáns lakosságú falvait hasonlítjuk össze a déli part fürdőtelepülésekké vált falvaival, a tradicionális falusi múlttal rendelkezőket – Lelle, Boglár, Szárszó, Szemes – a községgé formálódott fürdőtelepekkel – Máriafürdő, Fenyves, Szántód, Földvár. Más a „szállodás”, élményfürdős, parkosított gyógyfürdők és más a kiüresedő, üres portáikat városból menekültek által birtokba vett, de az „öslakosság” maradékának még lakóhelyet biztosító „üdülőhelyekké” váló aprófalvak világa, csakúgy, mint a turistacélpontok (Aggtelek, Visegrád, Szalafő stb.) és az agglomerációs rekreációs települések (Verőce, Nagymaros, Zebegény, Leányfalu stb.) élete.

Aztán „ott vannak” az *etnikai, vallási, lakóik származási helye szerinti* különbségek. Az (egykori) sváb falvak gyakorta ma is markánsan különböznek környezetük nem sváb eredetű falvaitól. A hegyaljai Hercegkút, Rátka, a Tatabánya közeli Tarján s még jó néhány egykor svábok lakta község (az átlagosnál feltűnően jobb) statisztikai adatai is jelzik „másságukat”. Vagy felemlíthetnénk az ötvenes évek elején a nagypolitika viharai nyomán egyik napról a másikra „szárba szökkent” Beloianiszt, a görög polgárháború „kommunista” menekülteinek lakóhelyéül épült barakktábor, amely települést egyetlen korábbi matematikai-statisztikai tipizálási módszer sem tudott „megemészteni, s önmagában árválkodott egy „klaszterben”.

Aztán megkülönböztethetnénk az „összefutott” falvakat, amelyeknek lakói a nem túl távoli múltban különböző tájakról, nyelvterületekről, különböző társadalmi csoportokból véletlenszerű kevercset alkotva verbuválódtak, gyakran egyetlen telepítési akció eredményeként. Nagy számmal keletkeztek ily módon a török megszállás alól felszabadult, elnéptelenedett hódoltsági területeken. Később is folytak telepítési akciók, gyakorta állami (kincstári) kezdeményezésre, az állam tulajdonában álló birtoktestekre; ezek az akciók tulajdonképpen a „török utáni” telepítések folytatásai, s elsősorban a Délvidékre, a Bánság

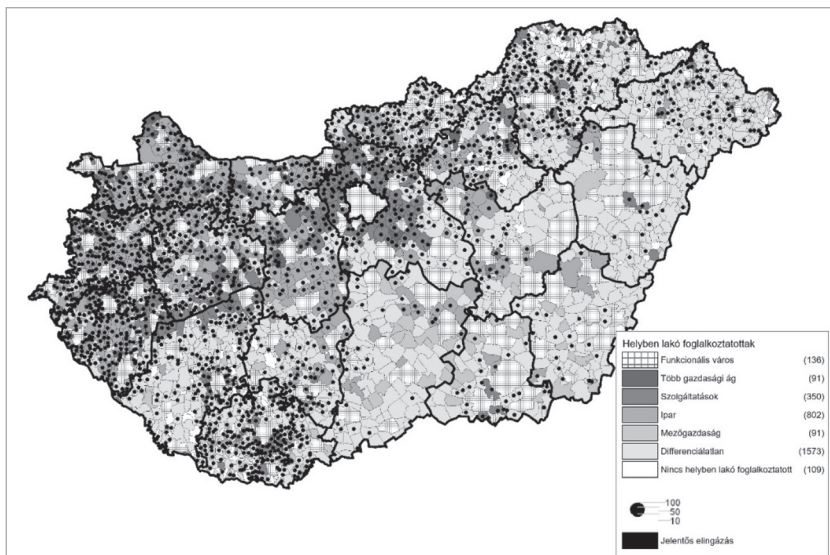
területére irányultak. A dualizmus korában folytak a „csángó telepítések”, de az állam szorgalmazta nemzetpolitikai szándékoktól ösztönözve a Horvátországba, majd Bosznia-Hercegovina anektálása után az újonnan az Osztrák–Magyar Birodalomba betago­lódó országba a tömegesebb telepítési akciókat, de az első világháború kitörése ezen elképze­lések megvalósítását lehetetlenné tette. E késői telepesc­köz­­ségek sorába tartoznak Csanád, Csongrád, Arad megye ún. kertész­köz­­sé­gei is. A második világháború után a németajkúak (a „svábok”) kitelepítése nyomán elnéptelenedett falvak is hasonló módon népesedtek újra.

De eltérőek a falvak *akcióradiuszai, zártságuk vagy világra nyitottságuk*. Hajdanán is léteztek vándoriparos falvak (a „drótos-, üveges- tótok” falvai), kubikosfalvak, summás-falvak stb., aztán tömegessé vált az ingázás. De mások a „fekete vonatok” ingázóinak falvai s az elit szuburbán községek, az idénymunkások lakhelyei és így tovább.

Mindezek hatására másként alakult az egyes falvak identitástudata, esetleg annak hiánya, értékrendje, munkakultúrája, „erkölcse”. (ERDEI F. a „Magyar faluban” említi azt a nógrádi falut, amelynek lányai a „Rákóczi tér” emberanyagának az utánpótlásában aktív részt vállaltak.)

Summa summarum: a falvak tradícióinak, demográfiai viszonyainak, műszaki, gazdasági, társadalmi alkotórészeinek „mixe” végtelenül sokféle „képletet” eredményezhet. Nincs két egyforma falu! A falvak sokfélesége-sokszínűsége azonban csupán tipizálás-technikai problémákat vet fel: az altípusok milyen taxonómiai rendszerét alakítjuk ki, mennyire legyen tagolt, hierarchikus elvű osztályozásunk és így tovább.

Az igazi probléma (problémák) okára-lényegére a mellékelt térképek adnak magyarázatot (1. és 2. ábra). Ugyanis egy-egy ország, táj településhálózatának alakulása nem véletlenszerű döntések, folyamatok eredménye, hanem szigorú feltételek-törvényszerűségek szerint történik. E feltételek-törvényszerűségek legmeghatározóbbika, hogy egy téregységben (ország, táj) a mindenkori adottságok-feltételek mellett – az ellátandó lakosság száma, azok különféle igényei (élelmiszerszükséglet, a lakhatás feltételei, ruházkodás,

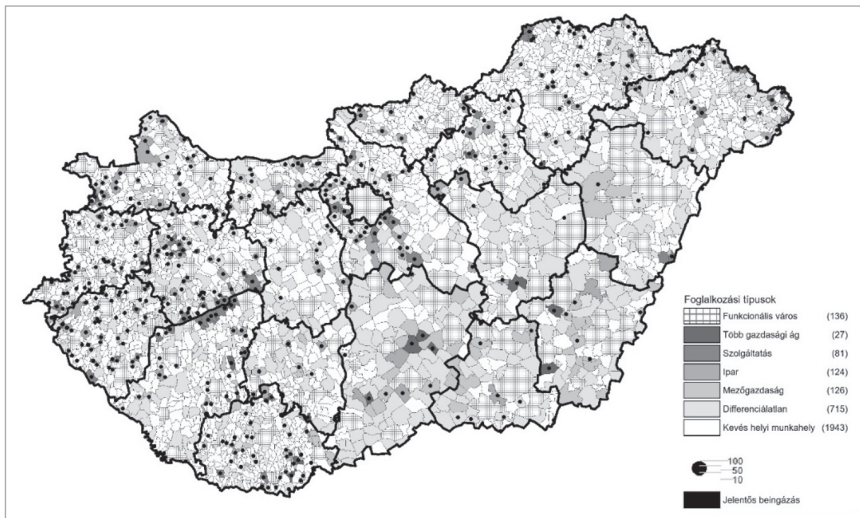
1. ábra A falusi települések foglalkoztatottsági típusai a helyben lakó keresők összetétele alapján

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás

Figure 1 Employment types of the rural settlements of Hungary by the resident employees

Source: Own calculation based on the data of CSO

védelem stb.) – kellett bizonyos földterületet igénybe venni (benépesíteni, megművelni, megvédeni stb.), e területen olyan élettereket (életkamrákat) kialakítani, amelyek egy-egy lakóhelyről „kezelhetők”! Ezen életterek méretét megszabták a rendelkezésre álló terület adottságai – termőképesség, művelhetőség –, a termeléstechnika adott színvonala, munkaerő-szükséglet stb., s nem utolsósorban az adott kor feltételei között a települések „akcióradiusának” maximális kiterjeszhetősége. Az így kialakítható életkamrák adottságai, ezek koronként változó eltartóképessége alakította a településrendszerek formálódását. Ezek az adottságok, illetve kényszerek rendkívül erős kötelekkel „tartották helyben” az egyes településeket, s bizonyos számú lakosságot. Létük ott, az adott helyen szükségszerű volt. (E kényszerek alól persze esetenként kivonta magát a lakosság; más elvek alapján formálódott például a normalizálódó lakosság településrendszere. A magyar Alföldön a török hódoltság korában kialakult hatalmas határu mezővárosok a tanyás települési-gazdálkodási rendszer megvalósításával tartották meg hosszú időn keresztül település-határaikat, amelyek egyébként messze kívül estek volna a mezővárosok akcióradiusán, legalábbis a mezőgazdasági művelhetőség akcióradiusán.)

2. ábra A falusi települések foglalkoztatottsági típusai a helyben foglalkoztatottak összetétele alapján

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás

Figure 2 Employment types of the rural settlements of Hungary by the local working places

Source: Own calculation based on the data of CSO

Az életterek eltartóképessége és a lakosságszámuk közötti egyensúly persze gyakran megbomlott. Vagy a lakosságszám nőtt túl egyes falvak eltartóképességén (túlnépesedés; ennek „kezelése” hívta életre a települések határán kívüli munkavállalást, a „summáskodást”, a lakóhelyüktől távol munkát vállaló mezőgazdasági idénymunkát, a kubi-kosfalvakat, a vándormunkálkodást [drótos-, ablakos-, gyalocsóstótok, kucséberék stb.]), vagy a termelési technika (a mezőgazdaság esetében az eszközök tökéletesítése, majd a gépesítés) fejlődése bontotta meg az életterek-lakosságuk (számának) harmóniáját. A termelékenység növekedése eredményezte azt is, hogy egy-egy társadalomban a lakosság egyre kisebb hányadának kellett részt vennie a primér termelésben, a lakosság szigorú helyhez kötöttsége lazult (egyes tagjaira már nem volt szükség az alapvető javak előállításához, „szabadokká váltak”, lehetőséget biztosítva a nagyobb arányú városodásnak).

Magyarország falvai még a második világháború után is jobbára agrárfalvak voltak, népességük a fent említett törvényszerűségek, kényszerek hatása alatt állt. ERDEI F. az 1930-as népszámlálás adatait felhasználva alkotta meg a magyarországi falvak tipológiáját; ő a „mindenfajta polgári falu” típusába 30 iparos- és 43 bányászfalut sorolt, s ide sorolt néhány Budapest környéki lakófalut, valamint a Balaton környéki és a dunakanyari üdülőtelepeket. 1949-ben a népszámlálás adatai szerint még mindig az ország keresőinek 53,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 2198 ezer fő. Ehhez számítjuk hozzá a „másodlagos kötődésű” lakosságot, a mezőgazdaságból élőkét kiszolgáló személyeket (s természetesen „eltartottjaikat”), a falu igazgatását-adminisztrációját végzőket (falubíró, jegyzők, rendőr), a postáskisasszonyt és a levélkihordót, a korcsmárost, boltosokat, egyháziakat (pap, lelkész, egyházi), a kovácsot, borbélyt, szabót, molnárt, falubolondját stb. Ők is „determinált” lakói a falvaknak. (A mezőgazdasági lakosság aránya az ország népességéből persze már 1949 előtt is csökkent. 1870-ben, az első hivatalos népszámlálás idején még a keresők 75,9, 1890-ben 67,4, 1910-ben 60,1%-a dolgozott a mezőgazdaságban.) 1949 után egy, a falvak helyzetét gyökeresen megváltoztató, máig tartó folyamat indult meg: a mezőgazdaság termelékenységének gyors növekedése, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása (téészesítés, állami gazdaságok szervezése, a magángazdálkodás háztáji gazdaságokba, házi- és zártkertekbe sorolása) nyomán a falvak (a mezőgazdaság) munkaerőigénye rohamosan csökkent, a munkaképes népesség százezreit vetette ki magából mezőgazdaság (a falu); ezzel párhuzamosan (LETTRICH E. 1976), vele kölcsönhatásban erőltetett iparosodás és városodás vette kezdetét. Ráadásul a közlekedési (az ingázási) lehetőségek is számottevően javultak, bekötőutak épültek, majd minden faluba eljutottak az autóbuszok, az iparvállalatok munkás(busz)-járatokat szerveztek, a MÁV munkásvonatokat („fekete vonatok”) indított, a menetjegyek árait alacsonyan tartották stb. A falvak „feleslegessé vált” lakosai előtt két út kínálkozott a „menekülésre”: elköltözni az ipari- és bányásztelepülésekbe (vagy azok közelébe), vagy ideig-óráig megtartani korábbi lakóhelyüket s innen „bejárni” a más települések területén lévő munkahelyeikre. Így aztán 1960-tól fogyni kezdett a falvakban élők száma (noha ekkor még rendelkeztek a falvak természetes szaporodással is); míg 1960-ban – kizárva a városok számának növekedése miatt fellépő torzításokat – a jelenleg is falvaknak minősülő településekben 4 millió 409 ezren éltek, addig 1990-ben csupán 3 millió 538 ezren, ami az 1960-ban ott élők számának 80%-a. Figyelembe kell vennünk, hogy ebben az értékben a ma is falunak minősülő agglomerációs települések és az üdülőtelepek lakosságszám-növekménye is szerepel. A településszerkezet elaprózódott, ma már a falvak több mint 60%-ában kevesebben élnek ezer főnél, közel 40%-ukban 500 főnél, de vannak települések, ahol csak tizen-húszan. Másrészt a városokba, iparvidékekre való költözés ellenére rohamosan növekedett az ingázók aránya. Míg 1960-ban mindössze a települések 4,4%-ában haladta meg az ingázók aránya az 50%-ot, addig ez az arány 1980-ra 58%-ra nőtt.

Ez a folyamat a rendszerváltozás után sem változott, nem lanyhult, sőt 1990 után még fel is gyorsult. (Megjegyzendő, hogy ebben az is közrejátszott, hogy az 1990-ben még működő termelőszövetkezetek, állami gazdaságok meglehetősen jelentős számú ipari, kereskedelmi, adminisztratív tevékenységében foglalkoztatottjai is a mezőgazdasághoz mint „népgazdasági ághoz” sorolódtak, Utána viszont már nem. A rendszerváltozás évében számba vett 700 ezer mezőgazdasági keresőből 10 év alatt alig több mint 200 ezer maradt, 2011-re (azóta nem állnak rendelkezésünkre népszámlálási adatok) pedig 177 ezer (4. táblázat). Ma a keresők kereken egyhuzsada dolgozik az agrárszektorban.

A falvak esetében némiképp más a helyzet; a községek foglalkoztatottjainak 9%-a, 99 ezer fő dolgozott 2011-ben a mezőgazdaságban; ez a 9%-nyi agrárkereső természetesen egyenlőtlenül oszlott meg az egyes települések között (5. táblázat).

4. táblázat – Table 4

A mezőgazdasági keresők számának és arányának alakulása, 1949–2011
Change of the number and percentage of agrarian employees in Hungary, 1949–2011

Év	A mezőgazdasági keresők		
	száma, 1000 fő	aránya az összes keresőből	1949 = 100%
1949	2198	53,8	100,0
1960	1833	38,5	83,4
1970	1217	24,4	55,4
1980	943	18,9	42,9
1990	699	15,4	31,8
2001	203	5,5	9,2
2011	177	4,8	8,0

Forrás/Source: KSH/HSO.

5. táblázat – Table 5

A mezőgazdasági keresők aránya a falusi településeken, 2011
Percentage of agrarian employees in the rural settlements of Hungary, 2011

A mezőgazdasági keresők aránya, %	A települések száma	Arányuk az összes falusi településből, %
50,0% és több	133	4,4
25,0–49,9	608	20,1
15,0–24,9	649	21,5
10,0–14,9	527	17,5
5,0–9,9	548	18,1
4,9% és kevesebb	554	18,4

Forrás/Source: A KSH adatai alapján saját számítás/Own calculation by the data of HSO.

Vagyis a falusi települések több mint egyharmadában legfeljebb minden tizedik, sőt a falvak közel egyötödében csak minden huszadik kereső dolgozott a mezőgazdaságban. Azaz, falvainknak mindössze 4,4%-a minősíthető mezőgazdasági jellegű településnek 50% feletti agrárkeresőjével. E községeket, vagy esetleg a legalább 25–50%-nyi mezőgazdasági foglalkoztatottal rendelkező falvakat „horgonyozza le” viszonylag stabilan a lakosság gazdasági tevékenysége. Persze még a mezőgazdaság nemzetgazdasági ágazaton belül is jelentős arányú a máshonnan (gyakran külföldről) érkező idénymunkások tevékenysége, sőt a falvakban élő agrárkeresők között sem kevés az elingázók száma (arányuk a falusi agrárkeresők között 2011-ben 28%). A mezőgazdasági termelésben is a szolgáltatások – növényvédelem, talajerő-utánpótlás, termékfeldolgozás, adminisztráció, képzés stb. – szerepe az, ami szintén lazítja a mezőgazdasági termelés helyhez kötöttségét. Természetesen az agrártermelést nem főfoglalkozásként folytatók („háztáji gazdaságok”, házikertek, szőlőskertek művelői, nyugdíjasok, „háztartásbeliek”, hobbikertészek stb.) valamelyest támogatják a falvak helyhez kötöttségét, megtartóképességét, hozzájárulnak stabilitásukhoz.

Azok a térségek, ahol az agrártermelés szerény szerepet játszik a falvak életében, Szabolcs-Szatmártól Borsodon, Hevesen, Nógrádon, Pest megyén keresztül Fejér megyéig

szinte összefüggő zónát képeznek, hozzájuk csatlakozik a Jászság, Esztergom környéke, a Balaton-felvidék. Talán Bács-Kiskun megyében, Somogyban, Tolna nyugati felében egzisztálnak többé-kevésbé összefüggő területen jelentősebb agrárszerepekkel (is) rendelkező falvak.

De még a falvakba települt „újsütető”, modern feldolgozó- (gyakorta összeszerelő-) ipar többnyire nem valamely szigorúan determinált pontra – ásványkincs-lelőhelyekre, nagy volumenű helybeli felvevőpiacra, az ipar „tárgyai” mozgásának kitüntetett pontjaira (pl. kikötővárosokba) stb. telepszik, hanem az olcsó munkaerőre, a lokális kedvezményekre – adó, letelepedési támogatás stb. –, használaton kívüli építmények kínálatára stb. Ám mindez egyik napról a másikra megváltozhat, s akkor az üzemeket kamionokra rakják s egy-két országgal odábbviszik. Ezen „új” üzemek munkaerő-szükséglete pedig szintén tág körzetből verbuválódik, tehát ugyancsak a „fixálatlan” munkaerő léteéhez járul hozzá.

A *szolgáltató ágak* tevékenysége, munkahelyei pedig a helyben élő lakosság ellátásához kötődnek; ha ezek „röghöz kötöttsége” lazul, e tevékenységek munkavállalói is a „mobilizálható” munkaerő kategóriájába kerülnek. S a falvak egyre szaporodó számú és növekvő arányú nyugdíjasait is majdhogynem csak érzelmi szálak, a megszokás, a változástól való félelem, az anyagi feltételek hiánya tartja lakóhelyükön; a nyugdíjuk például Fertőhomokra éppúgy megerkezne, mint Tornakápolnára.

Felvetődik a kérdés: mi tartja akkor a többnyire gyatrán ellátott, bomlófélben lévő társadalmú, kedvezőtlen vállalkozási feltételeket nyújtó, kényelmi létesítményeket nélkülöző falvakban a még mindig jelentős számú lakosságot? Egyrészt az előbb vázolt körülmények nem vonatkoztathatók kivétel nélkül minden falura. A városok körül kialakuló, falunak minősülő (!) szuburbiák például az ott élő lakosok többsége számára vonzó feltételeket biztosítanak az ott élőknek. Ezekben a településekben a városi „kellemetességek” vegyülnek a rusztikusabb életforma előnyeivel. Verőce, Kis- és Nagymaros, Zebegény lakói hamarabb érik el tömegközlekedéssel a Nyugati pályaudvar környékét, mint a Pest-szentimrén vagy Soroksáron élők. A Balaton-parti üdülőfalvakra, -telepekre ugyanez vonatkozik, de a Nyugat-Dunántúl számos lakófalva is lassan szuburbiává „érik”, lakóik aligha gondolnak lakhelyváltoztatásra.

A további (kétségtelenül a többséget képező) falvak lakói pedig...? Mindenekelőtt számos családot „tart fogságban” az áttelepedéshez szükséges anyagi hiánya. A leszakadó térségekben az ingatlanok elértéktelenedtek; a prosperáló térségekben a hasonló ingatlanok árai négy-ötszörösét is kitehetik a hátrányos helyzetű térségekben lévőknek (l. a Nemzeti Atlasz lakásviszonyok c. fejezetének 31. és 32. ábráját, Kovács Z. – Székely G. 2021). Így az itt élők esetleg eladásra kerülő ingatlanaiért kapott összeg korántsem elégséges az áttelepedésre. De a lakóházon kívüli „dolgokra” fordított anyagi és szellemi tőke is maradásra bírhatja az egyébként „költöző” lakosokat (az általuk telepített, birtokolt szőlő, gyümölcsös, a borospince és így tovább), valamint a falvakhoz köthető speciális támogatások is („falusi-CSOK”). Érzelmi szálak is maradásra bírhatnak egyeseket; a temetőben nyugvó családtagok, a baráti kör, a megszokott környezet. Az időskorúak pedig tudják, hogy új lakóhelyükön nagy valószínűséggel gyökértelenek maradnának.

Összefoglalás

Azok a ligatúrák, szigorú determinációk, amelyek korábban kialakították a Kárpát-medence településrendszerét, jórészt érvényüket veszítették; a falusi lakosságot kevés szállakóti jelenlegi lakóhelyéhez, mondhatnánk akár, hogy „megszabadultak láncikaiktól”. Ma a településállományt kevés számú stabil, aktív góc, a társadalmi tevékenységek tömörü-

lései strukturálják; bennük koncentrálnak az (emberkéz alkotta) javak többsége. Számuk töredéke a jelenlegi településállományt alkotó „objektumok” számának, még a városi ranggal rendelkező települések mindegyike sem tartozik közéjük. Hozzájuk csatlakoznak a szuburbiák, az üdülőtelepülések, gyógyhelyek, amelyek ugyancsak stabil elemei a településhálózatnak. Ezen „aktív szigetek” közül mintegy felhőként lebegnek a magyarországi településállomány további egységei, lakói (némi irodalmiaskodással hozzátéve, hogy a „szelek játéknak kitéve”). (Persze, mint említettük, vannak kötődések, amelyek ma is korlátozzák a települések-lakóik korlátlan „csapongásait”. Az is nyilvánvaló, hogy például a Bodroghöz vagy Szatmár földjeit nem lehet pl. a Dunakanyarból megművelni.) Így a gócpontokon kívüli „világ” végső soron cseppfolyóssá vált – vagy „felhővé”, hogy előbbi hasonlatunkat ne feledjük –, s formálódása *új törvényszerűségek szerint alakul(hat)*. Most csak azt szögezzük le – kénytelen-kelletlen használva az e sorok írója által nem kedvelt kifejezést –, hogy a *falusi világ esetében paradigmaváltás történt*. S mi még nem vagyunk birtokában ezen új paradigma kezeléséhez szükséges tudásnak, megközelítési módoknak. Vagyis a Magyarország Nemzeti Atlasza vidéki települések fejlettségének szerkesztése során mutatkozó nehézségeink mindenekelőtt ezen okokra (a paradigma-váltásra) vezethetők vissza.

E paradigmaváltás számos elemét villantottuk fel tanulmányunkban. A faluállományhoz tartozás kérdése önmagában is egyre bonyolultabb. A falu-város határ kérdéskörével számos tanulmány foglalkozik, ugyanakkor azzal a kérdéssel, hogy egy település falu-e vagy sem, már kevesebb. Sok olyan közigazgatásilag nem önálló település létezik Magyarországon, amelyek rendelkeznek azon tulajdonságok legtöbbszörével, amelyeket elvárunk egy falutól. E települések joggal nevezhetők településföldrajzi értelemben falunak. Ezzel szemben az elmúlt évtizedek falusi elnéptelenedésének következtében több tucat olyan község létezik Magyarországon, amelynek sem népességszáma, sem funkciói, sem a társadalom önreprodukciós képessége nem teszi lehetővé, hogy teljes körű faluként funkcionáljanak; ma már e települések lényegében semmiben sem különböznek egy-egy népesebb külterületi lakott helytől. A településföldrajzi értelemben vett faluállományhoz való tartozásuk így ma már kétséges.

A faluállományhoz tartozás mellett sikerült néhány tényezőt detektálnunk, amelyek a falvak típusokba sorolását nehezítik meg napjainkban. Az egyes tipizálási elemek (morfológia, foglalkozási szerkezet, társadalmi összetétel, térkapcsolatok, funkciók) egyre összetettebbek, egyre inkább keverednek a falvakon belül. Így vélhetően a puha módszerekkel történő tipizálások jelentősége meg fog növekedni az elkövetkezendő időszakban.

*

A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a szerzők közösen végezték el. A tanulmány megírása is közös munka volt, de megjelenését Beluszky Pál sajnos már nem érthette meg.

BAJMÓCY PÉTER
SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
bajmocy@geo.u-szeged.hu

BELUSZKY PÁL
ELKH KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest

IRODALOM

- BAJMÓCY P.–BALOGH A. 2011: Majorok a Dunántúlon. – Savaria University Press, Szombathely. 126 p.
- BAJMÓCY P.–MAKRA ZS.–VASÁRUS G. 2014: A közigazgatásilag önálló települések számának változása és a változások tipizálása Magyarországon. – Településföldrajzi Tanulmányok 3.1. pp. 36–49.
- BAJMÓCY P.–JÓZSA K.–PÓCSI G. 2006: Szélsőséges aprófalvak. Aprófalvak a településlisták végein néhány társadalmi-gazdasági mutató alapján. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. (szerk.): A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely. pp. 83–101.
- BALOGH A. 2014: A hazai aprófalvasodás új irányai. – Földrajzi Közlemények 138/2. pp. 134–149.
- BALOGH A. 2019. Falu és morfológia. – In: FARKAS J. Zs.–KOVÁCS A. P.–PERGER É.–LENNERT J.–HOYT E.–GÉMES T. (szerk.): Alföldi kaleidoszkóp: A magyar vidék a XXI. században: Tanulmányok a 70 éves Csatári Bálint köszöntésére. Kecskemét, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 23–29.
- BELUSZKY P. 1965: Falusi településeink osztályozása. – Földrajzi Értesítő 14/1. pp. 149–163.
- BELUSZKY P. 1977: Krasznokvajda – Egy alsófokú központ (?) gondoljai a Csereháton. – In: Földrajzi Értesítő 26/3–4. pp. 349–385.
- BELUSZKY P. 2011: Tájéroroló – „szűkmarkú, szép föld – az Őrség”. – Földrajzi Közlemények 135/1. pp. 45–58.
- BELUSZKY P. 2018: A települések világa Magyarországon. – Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 327 p.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982: Magyarország falutípusai. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 167 p.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 2007: Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón. – Budapest, MTA TK. 459 p.
- BELUSZKY P. et al. 2021: XI. Vidéki térségek. In: KOC SIS K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 140–149.
- CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. 1997: A várossá nyilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. – Tér és Társadalom 11. 1. pp. 183–196.
- DÖVÉNYI Z. 2009: „Város az, ami magát annak nevezi” – Tűnődések Tóth József tanulmánya kapcsán. – Területi Statisztika 12. (49.) 1. pp. 3–7.
- HAJNAL K.–PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A. 2010: Formális urbanizáció pécsi szemszögből. – In: TRÓCSÁNYI A.–KOVÁCS I. P. (szerk.): Tér, talentum, tanítványok, I. – Publikon Kiadó, Pécs. pp. 183–200.
- ILLYÉS GY. 1936: Puszták népe. – Móra Könyvkiadó, Budapest, 1978. 249 p.
- KARSAI V.–TRÓCSÁNYI A. 2019: Aki kimarad(t), lemarad(t). – A település sikeressége és a városi cím. – Földrajzi Közlemények 143/4. pp. 339–357.
- KOC SIS K. (főszerk.) 2021: Magyarország Nemzeti Atlasza. Társadalom. – Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. 196 p.
- KOC SIS Zs. 2008: Incorporated small towns. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 182–194.
- KOVÁCS Z. 2013: Néesség- és településföldrajz. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 239 p.
- KOVÁCS Z.–SZÉKELY G. 2021: XII.2.1 Lakásvizonyok. – In: KOC SIS K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom. – CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 160–169.
- LACZKÓ L. (szerk.) 1992: Települési ismeretek. – Államigazgatási főiskola, Budapest. 366 p.
- LETTRICH E. 1976: Faluhálózatunk fő vonásai. – Földrajzi Értesítő 25/2–4. pp. 313–319.
- MAKRA Zs. 2017: A magyarországi törpefalvak népességszám-változásának vizsgálata a közigazgatási önállóság tükrében. – Településföldrajzi Tanulmányok 6/1. pp. 76–90.
- MENDŐL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- NEMESNÉPI ZAKÁL GY. 1818: Eörségnek leírása.
- PERGER É. 2007: Közigazgatási rendszer, a terület- és településfejlesztés intézményei. – In: Közép-Magyarország. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. pp. 367–407.
- PIRISI G. 2009a: Differenciálódó kisvárosaink. – Földrajzi Közlemények 133. 3. pp. 313–326.
- PIRISI G. 2009b: Város vagy nem város? Dilemmák a formális és a funkcionális városfogalom kettőssége kapcsán. – Területi Statisztika 12. (49.) 2. pp. 129–136.
- PIRISI G.–SZABÓ A.–TRÓCSÁNYI A. 2008: Falvak várossá válása – a magyar urbanizáció mennyiségi útja. – In: CSAPÓ T.–KOC SIS Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben: IV. Településföldrajzi Konferencia. Berzsenyi Dániel Főiskola Természettudományi Kar Társadalomföldrajz Tanszék. Szombathely, Savaria University Press. pp. 60–68.
- TÓTH J. 2008: Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. Vitairat. – Területi Statisztika 11. (48.) 3. pp. 237–244.